

Слободан КАСАЛИЦА*

ПАВЕЛ АПОЛОНОВИЧ РОВИНСКИ И ЊЕГОВА РЕГИОНАЛНО-ГЕОГРАФСКА ПРОУЧАВАЊА ЦРНЕ ГОРЕ

У раду је, у кратким цртама, указано на научне резултате које је Павел Аполонович Ровински остварио на пољу регионално-географских проучавања Црне Горе. Ти резултати су, условно речено, изложени у првом дијелу – Тома I – едиције *Црна Гора у њој прошлости и садашњости*, коју је објавила у Санкт Петербургу Руска императорска академија наука, септембра 1888, а код нас, у преводу Д. Ђупића, Издавачки центар „Цетиње”, Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић” и Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци – Нови Сад 1993. године. У другом, географском дијелу овог тома, издвојени су резултати физичко-географских проучавања Црне Горе, мада је за њих мјесто резервисано у првом дијелу, у свим савременим географским и регионално-географским монографијама и студијама. Прецизније речено, у композиционој схеми таквих дјела, чим се објасни име и одреди пространство, величина и географски положај, слиједи обрада физичко-географских, историјско-географских и антропогеографских чинилаца испитиване географске средине. Кад је већ тако, онда погледајмо у којој мјери су, и на какав начин, ти чиниоци заступљени у дијелу научног стваралаштва, које је П. А. Ровински посветио вредновању претходних истраживања и одређеним проблемима регионализације¹ Црне Горе с једне, и проучавању њених планинских и осталих географских регија, с друге стране. Стога, кренимо редом.

* Редовни професор Универзитета Црне Горе

¹ Овим термином се у географској литератури означава ограничавање одређеног географског простора и његова подјела на мање саставне и индивидуалисане дјелове.

1. ОСВРТ НА ПРЕТХОДНА ИСТРАЖИВАЊА И ОДРЕЂЕНЕ ПРОБЛЕМЕ РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Научна мисао Павела Аполоновича Ровинског о Црној Гори почиње управо од географске мисли, а ова, опет, од проблема регионализације који су осмишљени у питањима: *математичке њене и хоризонталне конјуре Црне Горе, те и вертикално раширљаче њене иовршине*. Прије тога, у *Предговору* и *Уводу*, и после тога, у одјељку *Научна иушовања* (121 стр.), наведени су, поред осталог, истраживачи који су прије (а неки и у вријеме док су се одвијала испитивања) П. А. Ровинског, проучавали Црну Гору. Међу њима је, рецимо, Маријан Болица, чији се опис Црне Горе с почетка XVII вијека одликује тачношћу и објективношћу, и кад је ријеч о црногорским племенима и називу насеља, и кад се истичу особине њених становника и одређена својства њене природе. Ова, као и још нека регионално-географска својства описаног простора, била су тема и других страних и домаћих истраживача, почев од Е. П. Коваљевског, А. Буеа, Б. Шварца, Х. Барта, О. Блауа и Е. Тицеа, па све до А. Балдација, Л. Балдација, Ј. Панчића, Н. Дучића и још неких стваралаца, који су проучавали Црну Гору у појединим годинама XIX вијека. Њихове научне резултате, остварене углавном у области географије, геологије, климатологије, метеорологије, фитогеографије, зоогеографије и етнографије, П. А. Ровински узима као основу од које је пошао у свом раду на *Географији Црне Горе*. О томе он, поред осталог, каже: „Међу свима њима издвајају се радови господe Шварца и Тицеа, на које смо се већ не једанпут позивали... Обојица су природњаци, па су њихова научна истраживања првенствено усмјерена на природу. Али г. Шварц, по специјалности географ, поставио је себи циљ да изда посебно интересантну и озбиљну књигу за своје сународнике, што је и учинио, и то талентовано и савјесно. Тице, ипак, не излази из оквира строго научног изношења података до којих је дошао о геолошком саставу Црне Горе, додирујући узгредно и друге области, колико је то, како смо већ говорили, у тијесној и нераскидивој вези са свим у природи... Но, без обзира на то, његово дјело о Црној Гори даје чврсту и широку основу за даља истраживања” (1, 123-124).

Чини се, даље, да П. А. Ровински у овом замашном, и у истраживачком смислу веома сложенем послу, не мањи значај придаје карти, без које би географски дио његовог рада „изгубио половину свог смисла и значаја” (1, 10). Зато, вели он, „немам права да не кажем нешто и о оним трудбеницима чији радови су послужили као материјал за израду карте. Стару Црну Гору је снимио наш војни топограф Биков, који је једини

у Црној Гори радио шест година. Снимке је направио према двојној размјери, тј. двије врсте (врста = 1,06 km – прев.) на карти су означене као енглески инч (око 2,5 cm – прев.). Њега више нема међу живима, али у црногорском народу о њему су остале најфиније успомене. Године 1879, шест руских војних топографа поново су снимали неке крајеве Црне Горе. Један од њих био је Н. И. Боршчански, који се посебно бавио триангулацијом терена, при чему је повезао не само нови дио Црне Горе са старим него и оба ова дијела са аустријским крајевима у Херцеговини. Покушавао је такође да повеже снимке Црне Горе са Србијом (краљевином), али га је у томе омело невријеме. Даље, топографским снимањима су се бавили: А. И. Ефимов, В. И. Варман, М. И. Маргевич, А. Г. Красовски, Ј. А. Кадушкевич и Н. И. Волков. Уз то, Кадушкевич је једно вријеме радио у Комисији за разграничење, а г. Варман био је двије године службено у Црној Гори, гдје је радио на разграничењу с Турском; у исто вријеме бавио се неким нивелационим радовима по захтјеву црногорског књаза Николе, међу којима је за Црну Гору огроман значај имало исушење Зогањског блата копањем канала к мору, у чему је главну улогу имала нивелација искусног географа. Он је употребио прецизан инструмент, при чему је постигнут минималан нагиб канала, што су омогућила математичка мјерења овог стручњака.

Ко није видио Црну Гору и ко се по њој није кретао – тај не може да представи сву тежину топографских послова у тој земљи. По њеним теренима изузетно се тешко кретати: идете планинама међу којима не постоје долине (кроз које би могли пролазити путеви); ријетки су висови по којима се можете оријентисати, јер су сви један до другог; под зрацима жеглог јужног сунца, којему сте често изложени, посебно се осјећа недостатак питке воде, а медицинску помоћ у таквим случајевима изузетно је тешко обезбиједити. Руски људи су све то издржали и своје обавезе испунили, премда је скоро сваки од њих то платио здрављем, а двојица од њих (Красовски и Кадушкевич) умрли су, пошто су се разбољели управо у вријеме рада у Црној Гори. Квалитет њиховог рада нека оцијене њихове специјално компетентне судије, а ми смо дужни да посвједочимо да је њихов рад био огроман и да заслужује посебно уважавање. Тај рад високо цијени црногорски народ, у којему су, поред тога, оставили најљепше успомене, подижући тако у Црној Гори част руског имена и љубав Црногораца према руском народу” (1, 10-11).

Из наведеног, дакле, испада да без картографских и других научних прилога, који су потекли од претходно споменутих аутора, П. А. Ровински не би у оствареном виду обрадио питања која припадају географском

дијелу његовог научног рада. У првом плану су, свакако, питања (математичке границе, површина, хоризонталне контуре и вертикално рашчлањење површине), која, по нашем мишљењу, указује на одређене проблеме регионализације Црне Горе. У анализи ових питања, П. А. Ровински се у знатној мјери креће у складу са захтјевима савремене географске науке, јер, поред осталог, даје доста прецизно изведену оцјену граница сагледаваног простора са становишта природних, историјских, етнографских, стратешких, трговачко-економских и још неких критеријума и услова. При том, он, рецимо, сматра да се природни, историјски и етнографски услови као критеријум разграничења „нијесу узимали у обзир, или су се пак узимали веома мало” и у дијелу сектора ријеке Бојане, и од сјеверне обале Скадарског језера до Цијевне, и на одређеном простору Васојевића, плавско-гусињске области и Граховског поља, и између Планинице и Мокре планине, и у појасу морске обале, и у углу гдје се спајају Пива и Тара и гдје се била „угнијездила Аустрија”, која је „уочила колико је тешко одржавати везе тог дијела са осталом Херцеговином”, па је „оцијенивши да је значајно да се црногорска граница што више одаљи од Билеће – извршила размјену. Од Бара је ... отела Спич, како се Црној Гори не би дозволило да у потпуности влада цијелим заливом” (1, 29-30). То ће рећи да је у стратешким плановима око успостављања граница учињено све, не само од стране Аустрије, „да се Црној Гори одузме свака могућност за постизање прогреса, а њеним сусједима да се на сваком кораку обезбиједи доминирајућа улога” (1, 30). О томе, и о другим питањима која су у вези са проблемима регионализације Црне Горе, П. А. Ровински износи још доста материјала, те наводи, коментарише, па и оспорава мисао Н. Каулбарса, Г. Отоленгија и Б. Шварца, свуда тамо гдје она објективно не сагледава свеколике услове и критеријуме у овој сфери географског рада.

Да би допунио те, претходно већ споменуте критеријуме, П. А. Ровински је у наставку овог дијела рада спровео рашчлањавање простора Црне Горе на мање регионалне цјелине. Он је и овдје пошао од дјела Б. Шварца, „у којем су резимирани резултати о том питању свих ранијих истраживача” (1, 37-38). И не само то. Представу о рељефу Црне Горе у појединостима стекао је на основу прилога о планинама и њиховим апсолутним висинама, које је израдио руски војни топограф Боршчански током 1878. и 1879. године. Послије тога, и након вишегодишњих теренских истраживања, у току којих је прикупио обиље научног материјала, П. А. Ровински се према овом прилично сложеном питању одредио тако што прво критички оцјењује наведене резултате, а потом износи своју мисао о разматраним регионално-географским проблемима. Треба само

напоменути, пише П. А. Ровински, „да је Шварцова класификација планина према рјечним токовима, односно сливовима, нерационална и да може довести до врло грубих грешака”, јер има доста примјера „да се један планински вијенац протеже на обје стране ријеке”, која својим током раздваја исту цјелину (1, 41). И збиља, специфична географска обиљежја одређене регије не престају увијек на ријекама и вододјелницама, већ по правилу прелазе на сусједни терен. Зато, П. А. Ровински, у наставку излагања, руковођен геоморфолошким критеријумом, покушава да код груписаних цјелина утврди суштинске разлике, а по том основу и јасне границе, па их у разматраном дијелу рада често именује као: планине, платое, поља, затворене у високе равнице (које, у ствари, представљају поља – прим. С. К.), долине, удолине и валове, те тиме мјестимично ствара термилошку збрку од назива ове врсте узетих из живог народног говора. Но, и кад би се прецизно дефинисали, и адекватно употребљавали, ти називи (за које се, иначе, треба залагати, а стране стручне изразе потискивати) не би отклонили проблеме који се јављају на плану рашчлањавања већих на мање просторне цјелине. Ово опет стога што је, прије приступања регионализацији неке географске цјелине већег пространства, неопходно утврдити јасне критеријуме по којима ће се она спроводити. У југословенској географској литератури, такви критеријуми су постављени и углавном усвојени четири деценије послје смрти П. А. Ровинског. У ствари, тада је прихваћен С. Илешичев критеријум „обликованих елемената”, по којем се издвајају предионо-физиономски или предионо-географски региони као најкомплекснији (4). Иако у доба П. А. Ровинског није било јасних критеријума, ни дубље теоријско-методолошке разраде основа регионалне географије, ипак је овај стваралац спроводио на дјелу регионализацију. У једном броју случајева то је чинио доста успјешно, при чему су му опсерваторско искуство и наглашени смисао за проналажење доминантних чинилаца замјењивали недостатак полазних критеријума. У другом, пак, кад је ријеч о именовану и рашчлањавању регија, има мјестимично нејасноћа и недоречености, што се види у анализи питања која слиједе.

2. ПРОУЧАВАЊЕ ПЛАНИНСКИХ РЕГИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

Овдје је П. А. Ровински изнио запажања о планинским регијама, које је, у границама ондашње Црне Горе, рашчланио на пет крупнијих просторних цјелина именованих као: *Приморска обласћ, обласћ Дурмишора, обласћ Централној масива, обласћ Жијова и обласћ Кома*. У склопу ових цјелина, он је, даље, издвојио око педесет мезо и микропросторних

јединица, од којих се највећи број налази у саставу *Приморске области*, која обухвата, сем Ловћена, Сутормана, Румије, Крајине, Буковице, Ставора, Пустог лисца и брдовитог платоа Грахова, чак и брдовити плато Бањана и Рудина, затим, Дугу и брдовити плато долине ријеке Требишњице. У питању су, дакле, просторне цјелине које неки савремени аутори добрим дијелом сврставају у *област Црногорској холокарсти* – развијеног „између долине Требишнице, Скадарског језера, Боке и планина Голије, Војника и Прекорнице. Он се (црногорски холокарст – прим. С. К.) са планинама Орјеном и Ловћеном издиже ... скоро вертикално изнад Боке Которске...” (5, 51). Ова област се, опет, у још неким новијим научним радовима посвећеним, рецимо, регионализацији Црне Горе на бази манифестовања геоморфолошких појава и облика у њеном простору, назива – *Зараван Сјаре Црне Горе* и *Зараван дубокој крша Црне Горе* (7, 47). Ту зараван смо и ми у једном научном раду рашчланили на мезорегије као што су: *Ловћенско-орјенски крас*, *Кайунски крас*, *Граховско-бањански крас*, *Ријечко-црмнички крас* и дио *Никишићкој краса*, коме припадају Бијеле рудине са Броћенцом (6, 117-118).

Сада се с правом може поставити питање: Да ли све претходно споменуте просторне јединице припадају макроцјелини коју је П. А. Ровински назвао Приморска област Црне Горе? Та област се, по мишљењу овог аутора, простире све до планине Голије, која чини дио граничног појаса између средишње, југозападне и сјеверне Црне Горе, па је, стога, чини се, било исправније назвати је *Регија југозападне Црне Горе*. Под тим појмом би се и тада једнако као и данас могле проучавати и приморске и планинске регије које припадају овом дијелу Црне Горе. Овако су се под појмом за који се определио П. А. Ровински, нашле и оне просторне цјелине (Пусти лисац, Бањани, Рудине и Дуга, на примјер), које, по критеријумима регионализације, не припадају приморској области Црне Горе, али и једна Крајина, која нема географска својства планинске регије, већ својства просторне јединице, чија се географска слика у доброј мјери формирала под утицајем Јадранског мора, с једне, и контактне Скадарског језера, с друге стране. Већ по томе, и по надморској висини и свеколиким географским особинама, види се да Крајину није било упутно сврстати међу планинске регије приморске области Црне Горе. Тим регијама, што је природно, припадају приморске планине ондашње Црне Горе: Ловћен, Суторман и Румија. Ове планине, и остале просторне цјелине географске области о којој је ријеч, П. А. Ровински је проучавао директним проматрањем природних и антропогеографских појава и процеса изражених на њима. И летимичним погледом на странице овог по-

главља уочава се да је он кратко описао све оно што је током истраживања прикупио и сабрао о Ловћену, Суторману Румији, Крајини, Буковици, Ставору, Челинцу, Грахову, Бањанима, Рудинама и Дуги. Свјестан прожимања и међудејства природних и других компонената географске средине, П. А. Ровински овдје повезано посматра геолошку подлогу, рељеф, климу, воде, вегетацију, тле, становништво, привредне активности и стална и повремена насеља. То му је, изгледа, најбоље успјело у случају Ловћена, што се, поред осталог, види и из ових његових запажања: „Најважнији и најкарактеристичнији предио у овој половини (мисли се на планинске регије приморске области – прим. С. К.) представља Ловћен”... чији се врхови – Штировник и Језерски врх, налазе „непосредно над Његушима и величанствено се надносе над Боком, окренувши јој своје стрме стране, час у виду огољених стијена, час у виду избразданих пукотина, којима у периодима великих киша деру хучни потоци. На око двије трећине висине под овим врховима су се стисла три црногорска сеоцета: Жањев До, Мирац и Мајстори, гријући се на јужном сунцу и не знајући за зиме у вријеме када се Његуши налазе под снијегом... Ловћен је одавно служио као мјесто за катуне, а такав је остао и до дана данашњег. Али већ не може да подмири све потребе Његуша. Због тога, на врху Ловћена, катуне има само једно његушко братство – Раичевићи (од њих је и братство Радоњића), свега стотинак колиба. Постепеним нестајањем шума, нестајали су и извори, а влаге је уопште мање, па су и траве мање густе и мање сочне. Па и прољећни и јесењи потоци све више огољују земљу. Тако сада куда се год погледа – свуда очи срећу голе сиве стијене, бијеле облутке и камено шкаље. Нестанком пашњака, народ се проријентише на земљорадњу, и напори се богато награде ако усјеве понекад не униште мразеви на почетку или на крају љета... Ловћен је омиљено мјесто и за љетње излете Цетињана и странаца који посјећују Цетиње, за које је то од посебног значаја због тога што ниоткуд није љепше посматрати Црну Гору него управо с Ловћена... Према Његушима и Цетињу Ловћен се спушта бројним терасама, на којима љети Његуши обитавају са стадима. Неки чак ту остају и зими, градећи куће а не колибе. Падине окренуте ка Цетињу подијељене су међу селима из Цетињског поља, али те подјеле врше увијек наново сваког љета. Главно богатство овдје чини шума, којом су понегдје те падине покривене у потпуности. Користи се како за гријање тако и за изградњу кућа и других објеката... Уопште за економику овог подручја Ловћен има врло значајну улогу. Немогуће је, међутим, не примијетити како и поред вееликих кишних и снијежних падавина с Ловћена не тече никакав поток. Томе је узрок са-

став земљишта: сва вода са површине пропада кроз пукотине у подземне базене, одакле дио ње пропада дубље, долазећи можда чак до Ријеке Црнојевића. На другој страни Ловћена, у самом његовом подножју, налази се неколико сталних потока, који теку у море и у њега се уливају код Котора или Превлаке” (1, 47-49).

Претходно наведено потврђује, дакле, да је П. А. Ровински обраћао пажњу на многа просторно-географска својства ове наше, по много чему особене планине. Та својства су, у нешто скромнијем обиму, била предмет његовог интересовања и у случају осталих, већ споменутих просторних јединица из оквира приморске области Црне Горе. Наравно, и у случају *Дурмитора*, кога је подијелио на његове западне, источне и јужне падине, које је приказао у десетак посебно издвојених питања. Међу тим питањима су и она која се односе на планинске цјелине које се налазе ван области Дурмитора (Маглић и Сињајевина, на примјер). Стога је чудно да П. А. Ровински ове цјелине види у склопу Дурмитора, који, иначе, представља јасно индивидуалисану цјелину састављену од кањонских долина и површи, с једне, и високопланинског свода, с друге стране. Он је по овом своду, и његовој непосредној подгорини, уочио бројне крашке, и остале физичко-географске појаве, али није дао потпунији одговор на питање: када су и како све оне постале, и које су их природне силе обликовале? Учинили су то много година касније други истраживачи ове гласовите планине (геолози, геоморфолози, спелеолози, хидролози, климатолози, биогеографи и регионални географи). П. А. Ровински се, ипак, задовољио описивањем споменутих појава, и кад се осврће на плато Црквице и Пивску планину, и кад разматра Језерску висораван, Пирлитор, Црно језеро и долину ријеке Комарнице – усјечену у југоисточном дијелу Дурмитора. Између тога је уметнуо текст у коме је изнио запажања о утицају природе на органски свијет ове планине, која „дуго задржава на себи огромну масу снијега, који човјеку даје могућности да користи дарове мајке природе, не исцрпљујући је до краја – све то чини ову земљу богатом и благодатном, без обзира на то што је клима сурова, с другим снијезним зимама...овдје постоје мјеста каква су долина Плужинске ријеке (близу Горанска) или Шћепан Поље на Тари (испод Доњих Црквица), гдје може да успијева не само кукуруз него и винова лоза” (1, 61).

На природу као оквир живота, П. А. Ровински је гледао и кад је проучавао област *Централној масива* – рашчлањеног на седам просторних јединица, које, сем планине Војника, имају помало необична имена: *Сјеверни крај*, *Унутрашњи њлајо*, *Зайадна њадина*, *Сјевероисточни њао* и *Јужне* и *Источне њадине*. Под овим именима он је, у ствари, проучавао пла-

нине (Маганик, В. Журим, М. Журим, Лола, Прекорница, Морачка капа, Тали, Лисац, Лебршник, Каменик и др.), површи, подове и равњаке формиране између њих (Лукавица, Пониквица, Штитово, Коњско, Баре и Луке Бојовића, Копиле, Радовче итд.), као и Никшићку Жупу, која се, према критеријумима географске регионализације, јасно уклапа у простор средишње Црне Горе, а не како се овдје тврди, у област издвојеног Централног масива. Истина, „треба напоменути”, пише П. А. Ровински, „да средина Црне Горе на свим картама представља бјелину (непознато је подручје – прим. С. К.), и сви описи тог подручја су несигурни. Постоје у томе чак и противурјечности. Тако је на Лукавици показан поток који као да се улива у језеро на Лукавици, чега у стварности нема. На картама је то подручје углавном показано као чист простор: нема ни Лоле, ни Јавора, ни других планина. Нетачно су показани односи врхова око Мораче са врховима око Тушиње итд. Иако знамо све те нетачности, нијесмо у могућности да у карту унесемо исправке, јер са тог простора немамо ниједног геометријски утврђеног пункта. Бавећи се тиме, руски геодета је тај простор једноставно заобишао, за шта нам разлози нијесу познати” (1, 79). Зато су нас те околности „и навеле”, каже П. А. Ровински, „да нешто детаљније опишемо, у крајњој линији – макар траку која пресијеца Централни масив с југоистока на сјеверозапад” (1, 79). Рекли бисмо не само ту траку већ и остале цјелине из овог одјељка, он је описао кроз мноштво података истакнутих о појединим одликама рељефа и климе, о мањим и већим хидрографским појавама и путевима површинског и подземног отицања воде, о распореду и саставу биљног свијета и земљишта, о видовима привређивања домицилног становништва, и о изласку Бјелопавлића, Пипера, Морачана и Жупљана на своје катуне, из којих су се понекад морали селити и прије предвиђеног времена. Тако се, вели П. А. Ровински, десило да „с Лукавице кући – сви бјеже од хладноће. 16. августа падала је тако хладна киша да је једном домаћину угинуло десет коза и три овце, а и други су имали штете...”, јер „ноћу је с кишом падао и снијег. Такав је овдје август” (1, 74). Ми бисмо додали – не само август него и други љетњи мјесеци могу понекад да донесу хладно, и слабијим снијегом обиљежено вријеме.

На сличан начин је у дјелу на које се осврћемо П. А. Ровински проучавао и област планине *Жијова*, у чијем саставу је издвојио: *Кучку њоврш*, *Источну њадину са Широкаром и Затријејем*, *Сјеверозападне њадине*, *Јужне њадине са Фундином* и изоловани плато *Брајножића* и *Вјешерника*. И овдје се, кад су у питању наведене просторне јединице, може спровести нешто прецизнија регионална подјела – заснована, прије свега, на геоморфолошком критеријуму географске регионализације. Ријеч

је о подјели, гдје се прилично јасно индивидуалишу планинске цјелине (Жијово, у ужем смислу, Коштица и ниже јединице – Вјетерник, Церовач и др.), површи и видно карстификовани платои и подови (Кучка површ, Братоножићи, Стравче, Затријебач и Фундина), затим, релативно већа уваласта проширења и удубљења (Широкара, Кржања, Трепетљиков до, Корита, Косор и Убли) и дубоке кањонске долине – дио Цијевне и Мала ријека – усјечена средином сагледаване планинске области. И о овој области је П. А. Ровински оставио занимљив научни материјал – изложен на неколико страница *Географије Црне Горе*. Тај материјал је, у ствари, ауторов истраживачки резултат – прикупљен углавном на терену о природи Жијова и његове непосредне околине, о његовом становништву православне и католичке вјере, о занимању тог становништва и неким његовим насељима, чија околина, зависно од локализовања села, пружа различите услове за живот, као, рецимо, у горњим дјеловима области, гдје једва „успијева кукуруз, а у долини ријеке расту смокве; на врху је сурова зима, са огромним снијегом, а у долини ријеке сву зиму стока пасе траву” (1, 83). Тако изразити контрасти не постоје у другим високопланинским областима Црне Горе, сем у овој, која је, нарочито у нижим и према југу експонираним дјеловима, широко изложена топлотним утицајима Зетско-скадарске котлине и Јадранског мора.

П. А. Ровински је, штавише, те утицаје препознао и на јужним експозицијама области *Кома*², којој је посветио око једанаест страница текста у тематској цјелини коју управо приказујемо. У овом дијелу цјелине, налазе се чак и *Бјеласица* и *Полимље* – географске регије које у свим до сада написаним радовим о регионалној подјели Црне Горе имају посебно мјесто. Стога је необично да их П. А. Ровински сврстава у област *Кома* и да им у обради посвећује само једну страницу текста. Насупрот томе, планини *Кому* је припало десет страница, које је писац искористио за анализу следећих питања: а) *Дјелови Кома*, б) *Усињање на врхове Кома*, в) *Рашичлањеност Кома*, г) *Блажа клима нејо на Дурмијору*, д) *Различитост климе у различитим дјеловима ове области*, ђ) *Бифуркација сливова Црноморској и Јадранској*, е) *Шуме и њихова*, ж) *Живот човјека и земљорадња*, з) *Минерална богатства*, и) *Из животнојској свијети*, ј) *Предања* и к) *Мјесто које њрелијећу њици*. Већ по наслову ових питања, види се какав је аутор имао приступ у проучавању издвојене планине. Прво је показао и описао главне висове планине *Ком*, а потом се, из правца села *Коњухе* и локалитета *Варде*, попео на *Васојевићки ком*, ода-

² Име дато по највећем врху области која се у савременој географској литератури назива – *Комови*.

кле је као што сам каже, „могуће посматрати сву Црну Гору као на длану: на сјеверозападу – Морача..., а преко ње величанствено изгледају широки масиви Дурмитора. Ка истоку од њега (Дурмитора – прев.), подиже се висока и равна трака Сињајевине... Даље иза ње су планине Херцеговине, међу којима се издваја највиши врх, рекло би се – Голија. На крају се види Бихор, па Полица и цијело око њих ниже подручје, испрекидано невисоким ланцима брда. Даље се виде високи гребени који припадају Србији, какви су Јаворје, Златибор и др... На југу видите Подгоричку равницу, Скадарско језеро, и у својој оштрини неравне обресе Крајинских планина. Али, Ловћен се већ не издваја из гребена својом оригиналном фигуром, и ви се само досјећате, знајући гдје он мора бити. На истоку далеко видите много планина, међу којима и Шар-планину. Ближе – наш поглед се зарива у зупчасте стијене Проклетија, међу чијим урвинама се налази снијег... Што се Васојевића тиче, с Кома их посматрате као на карти” (1, 92-93). Уз ово, дакле, особено својство планине о којој је ријеч, П. А. Ровински, поред осталог, истиче и следеће:

а) да област Кома има сасвим другачију природу од свих претходно проучаваних планина Црне Горе, јер испод њених највиших врхова су изражене блаже морфолошке форме, са долинама прекривеним разноврсном травном и шумском вегетацијом кроз које промичу водотоци готово на све могуће стране;

б) да се највиши дио Кома, посебно његова сјеверна страна, обрушава и снижава пред људским очима веома често, и да се та појава највише јавља зими, када се вода сакупљена у напрслинама смрзне, рашири и тако одвоји напукли дио стијенске масе од цијелог масива;

в) да су овдје честе и снијежне лавине, које ипак не причињавају особите штете никоме, јер су мјеста гдје се оне јављају довољно удаљена од људских станишта, али се грмљавина или хука од њиховог обрушавања чује и у Коњухама и у Дрндарима, на сјеверној страни Кома;

г) да је у области Кома клима знатно блажа него на Дурмитору, јер је Дурмитор, с југа, од мора, и топлих ваздушних струја, ограђен компактном масом планина, а Ком једино масивом Жијова, са чије двије стране се налазе према југу нагнуте долине Мораче, с Малом ријеком, и Цијевне, које силазе у Подгоричко-скадарску котлину – отворену ка мору, па стога, јужни вјетар, на јужним и источним падинама Кома, чак и усред зиме изазива осјећање прољећне тоpline;

д) да је ово подручје интересантно и по томе што се овдје, на малој заравни – Рашково гувно, највише приближавају изворишта водотока, од којих један иде у Лијеву ријеку, притоку Мораче ка Јадранском сливу, а други у Верушу – притоку Таре, према Црноморском сливу;

ђ) да је област Кома необично богата биљним свијетом и да њену биогеографску структуру граде различити, и међусобно слични, физиономски типови, врсте и заједнице, од којих се, на једним локалитетима, заједно сусрећу јавор, јела, бор, јасен и буква; на другим, углавном сунчаним падинама рјечних долина – свуда је храстова шума, понегдје и тиса, а нешто више, под самом капом Кома – све четинари, са доминантним црним бором, и

е) да на свим странама ове планине постоји мноштво катуна, чијим се пасиштима, осим Куча и Васојевића, служе „и Арнаути који овамо долазе из Скадра и Улциња”, па су тако пасишта разних племена често „доводила до крвавих сукоба, не само Арнаута с Кучима и Васојевићима него и ових последњих међу собом...”, те у „таквим случајевима на цијелом простору завлада празнина, коју попуњавају харања разбојничких чета, што траже плијен и храну својим крвожедним инстинктима” (1, 96).

Из овдје укратко приказаног, унеколико се види допринос П. А. Ровинског регионално-географским проучавањима сагледаване планинске цјелине. За потребе те врсте проучавања ове планине, и Црне Горе као цјелине, он је, сем теренских опсервација, и тада расположивих извора и литературе, користио и бројне податке изложене на 116, 117, 118, 119. и 120. страни Првог тома едиције – *Црна Гора у њојој прошлости и садашњости*. Те податке о црногорским планинама, тј. о њиховим апсолутним висинама, одредио је, као што је већ споменуто, руски војни топограф Боршчански, током 1878. и 1879. године. Без тих података би истраживања П. А. Ровинског била прилично оскудна, посебно на мјестима гдје обрађује рељеф и указује на његове контуре и вертикално рашчлањење територије Црне Горе. Уосталом, и савремена географска истраживања се у доброј мјери ослањају на податке о апсолутним висинама планина и других просторних цјелина, који су данас, истина, у више случајева другачији и много потпунији од оних које је одредио Боршчански, захваљујући, прије свега, новијим топографским снимањима разматране територије, од стране наших војних топографа и физичких географа.

3. ГЕОГРАФСКО ПРОМАТРАЊЕ ОСТАЛИХ РЕГИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

Једанаест наредних страница овог дијела Првог тома едиције – *Црна Гора у њојој прошлости и садашњости*, П. А. Ровински је искористио за указивање на опште особине просторних цјелина којима је дао једноставно име – *равнице*. У савременој регионално-географској литератури за њих је устаљен назив низије, које се, као и друге просторне јединице (планине, долине, мора са обалама и острва, на примјер), издвајају по могућ-

ности на принципу физиономичности и хомогености. Те могућности су се аутору овог рада указале у дијелу Црне Горе гдје се налазе низије, које су у вези с Јадранским морем, с једне, и оне што су формиране не само у околини Скадарског језера, с друге стране. То су: *Барска равница*, *Улцињска равница*, *Црмничка* и *Ријечка равница*, *Доња Зеџа*, *Ћемовско поље*, *Дољани*, *Златица*, *Љешкојоље* и *Бјелоявљихка равница*. Прве двије цјелине се у новијим регионално-географским радовима сврставају у Црногорско приморје, а остале у област прелазних приморско-крашких особина средишње Црне Горе. Ако бисмо „као индикаторе узели само одсуство редовног сњечног покривача и распрострањење медитеранских биљних врста, онда бисмо могли означити као медитеранску цијелу ту низијску зону до обода Никшићког поља. Али то ипак није права медитеранска зона ни у климатском, ни у биљно-географском, па ни у пољопривредном погледу. Увучена у планине, она је подложна знатно чешћим временским промјенама (зими брзом расхлађивању, љети јаком прегријавању...). Стога се у њој не могу гајити лимуни и наранџе; маслина такође ишчезава, док се лоза и смоква као отпорније врсте адаптирају – наравно, све слабије уколико се више удаљавамо од мора” (5, 52). Насупрот томе, тамо гдје је тло „необично масно, због наноса, а клима топла”, као, на примјер, у Црмници, гдје „сва равница има скривене кутке који су под заштитом брда”, тамо су „најбољи виногради у Црној Гори. Њен отворени средишњи дио се сије житарицама. Због тога Црмницу с правом називају црногорском баштом” (1, 102). Тим именом би се могао назвати готово читав дио црногорских низијских цјелина које су у вези с морем, и о којима је П. А. Ровински, поред осталог, записао:

а) да оне (Барска и Улцињска равница, рецимо) чине праве приморске низије, од којих је прва прекривена најпространијом шумом маслина у Црној Гори, а у другој се, у климатском погледу, осјећа разлика између ње и насеља око ње, „како оних поред мора тако и у Кодри: у равници оживљавање природе с прољећа касни у односу на та мјеста, у крајњем случају, макар једну недјељу, па маслине, које... овдје успијевају – не дају плодове”;

б) да низије у околини Скадарског језера чине непрекидну просторну цјелину, у којој се мијешају виногради и кукурузна жита, шуме и ливаде, између којих је размјештено десетак села – Бериславци, Голубовци, Гостиљ, Бијело Поље и др., која су некада била чувена по свом богатству као житница Зетске државе, чија је околина Скадарског језера „житом снабдијевала и Рим”;

в) да се наставак ове цјелине сјеверно од ријеке Цијевне назива Ћемовско поље, а сјеверно од Подгорице – Дољани и Златица – просторне

јединице, по којима се свуда виде виногради и поља која су засијана кукурузом и другим житарицама;

г) да се западно од Подгорице, иза ријеке Мораче, наставља доста широка низија – Љешкопоље, у којој је, по својим виноградима, чувено село Бери, гдје се праве „најбоља и најјача вина у овом крају”, и

д) да се Бјелопавлићка равница пружа од Зетске у правцу сјеверозапада тако што од Дукље иде непрекидни ланац равних површина, које у већини имају изванредно тло – доста лијепо обрађено и култивисано, и на многим мјестима прекривено „најсочнијим биљним растињем, и шумом у оквиру тога” (1, 101-104).

И летимичним погледом на ове записе, уочава се да низије, које су до сада биле предмет нашег интересовања, представљају сушту супротност просторним цјелинама које П. А. Ровински, у наставку излагања, назива – *Високе зајворене равнице*. Ријеч је о *Њеџушкој, Цетињској, Граховској и Никшићкој равници*, које се у савременој географској литератури именују као крашка поља, од којих су три формирана у заравни дубоког крша Црне Горе (Његушко, Цетињско и Граховско), а једно у регији средишње Црне горе (Никшићко). Стога се, овдје, мора приговорити овако извршеној регионалној подјели, јер се, у том случају, и при таквом одређењу, у високе равнице могу, поред осталог, сврстати и Брезанско и Црквичко поље у Пиви и Језерска висораван под Дурмитором. Кад су већ изглед и надморска висина за аутора били пресудни чиниоци регионализације, онда је већину просторних јединица о којима је ријеч требало разматрати у склопу планинске области – обликоване у југозападном дијелу Црне Горе. Ово, тим прије, што је та област обиљежена не само приморским већ и осталим планинама средње надморске висине, затим, појединим површима, и у мањем дијелу – споменути крашким пољима. Зато би јој најадекватнији назив био „Област средњих планина, површи и крашких поља”. Уосталом, према општеусвојеној подјели, низије се рачунају до 200, побрђа од 200-500, ниске планине до 1000, средње до 2000, а високе планине – изнад 2000 метара надморске висине. Ако се ово има у виду, онда је посао сваком истраживачу на плану ограничавања не само низијских од планинских регија, битно олакшан, мада се, при том, мора знати да границе регија у основи нијесу линије, него ужи или шири појасеви преко којих се елементи и појаве неке регије постепено преображавају и ишчезавају у сусједној регији.

Оно, међутим, што на овом мјесту треба још запазити јесте питање које је аутор издвојио на крају поглавља посвећеног низијским регијама Црне Горе. Ријеч је о *ићинама* описаним у истоименом одјељку, ко-

ји се, морамо примијетити, не уклапа у структуру рада на који се осврћемо, јер пећине нијесу регије, већ мале спелео-морфолошке појаве изражене у доста великом броју готово у свим просторним цјелинама сагледаване територије, па их, стога, на означеном мјесту није требало посебно обрађивати.

*

Из претходно истакнутог, види се да је П. А. Ровински пажљиво изучавао све раније географске, геолошке, климатолошке, фитогеографске, зоогеографске, картографске и етнографске радове страних и домаћих аутора о Црној Гори. Види се, такође, и да није нико толико, као овај велики стваралац, пропутовао током свог вишегодишњег теренског истраживања, уздуж и попријекo преко Црне Горе, о којој је сакупио обиље научног материјала уграђеног не само у први дио – Тома I – едиције „Црна Гора у прошлости и садашњости”. Тај дио, у ствари, представља прву регионално-географску синтезу, тј. пионирски регионално-географски рад о Црној Гори. Али како је развој научне мисли о регијама далеко одмакао од појаве овог географског рада до данас, то савремени развитак географије, а посебно регионалне географије, захтијева критички прилаз теоријско-методолошким поставкама и схватањима у рјешавању одређених питања и географских проблема, али и обавезно, темељито познавање суштине научне мисли П. А. Ровинског о нашој географској средини. Имајући то у виду, ми смо овом приликом изабрали одмјерен критички прилаз у сагледавању регионално-географског рада о коме је ријеч. Колико смо у томе успјели, оцијениће научни радници са подручја географије, кад у некој другој прилици буду вредновали географски дио научног стваралаштва П. А. Ровинског о Црној Гори.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ровински, П. А. (1993): *Црна Гора у прошлости и садашњости, Том I, географија-историја*, Централна народна библиотека „Бурђе Црнојевић” – Цетиње, Издавачки центар „Цетиње” и Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Ср. Карловци – Нови Сад.
2. Schwarz, B. (1888): *Montenegro Schilderung einer Reise durch das Innere nebst Entwurf einer Geographie des Landes*, Leipzig.
3. Bauman, O. (1883): *Reise durch Montenegro* (Separat Abdruck aus den Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien).

4. Илешкић, С. (1958): *Проблеми географске рејонизације об примерју Словеније*, Географски вестник, XXIX-XXX, Љубљана.
5. Васовић, М. и Петровић, Ј. (1976): *Регионална подјела Црне Горе*, монографија Црна Гора, „Књижевне новине”, Београд.
6. Љешевић, М. и Касалица, С. (1991): *Принципи и методе регионализације краја на примерју Црне Горе*, Зборник радова Одбора за крас и спелеологију, књ. IV, Посебна издања Српске академије наука и уметности, Одељење природно-математичких наука, књ. 67, Београд.
7. Радојичић, Б. (1996): *Географија Црне Горе – природна основа*, ИТП „Унирекс”, Никшић.

Slobodan KASALICA

ON PAVEL APOLONOVIC ROVINSKI REGIONAL AND GEOGRAPHIC
STUDIES IN MONTENEGRO

Summary

The results of scientific researches on regional and geographic studies of Montenegro by Pavel Apolonovic Rovinski have been shortly pointed out in this paper. The results were publicized in the first part – chapter 1 – of the edition *Montenegro throughout the past and the present days*, which was published by Russian Emperor Science Academy in Sent Petersburg, in September 1888.

Basically the subject was study on mount and valley regions of that time Montenegro which Pavel Apolonovic Rovinski decided on. They are: Coastal region, Region of Durmitor, Central massif region, Zijovo region, Kom region, Valleys linked to sea and High bounded valleys.